

שי מאמו

מנהג ופסיקה על פי קבלת האר"י לרבי כלפון משה הכהן מג'רבה

מבוא

הכיבוש העות'מאני של ארץ ישראל בשנת 1516 וגירוש ספרד בשנת 1492 הביאו עימם גידול ופריחה של הקהילות היהודיות בארץ ישראל. הבולטות שבהן היו ירושלים וצפת. ר' יצחק לוריא אשכנזי – האר"י הקדוש (1534–1572)¹ נולד בירושלים, היגר למצרים והגיע לצפת שנתיים לפני פטירתו. באותה עת היו חבורות רבות של מקובלים. במצרים למד אצל רבי בצלאל אשכנזי (1520–1594)² ועימו למד את תורת הנגלה והנסתר בישיבה של ר' דוד בן זמרא (הרדב"ז 1479–1573)³, שהיה רבה של הקהילה במצרים.

תורת האר"י נסמכת על ספר הזוהר,⁴ שהיה מקור המקורות של תורת הסוד.⁵ הדפסתו של הזוהר באמצע המאה הששעשרה והשפעתו נודעת בקרב חכמים ספרדים.⁶ הדבר מתבטא בציטוטים מהזוהר, באימוץ מנהגים, בקביעת הלכות על סמך הזוהר ובכתיבת פירושים לו⁷ ועדות לזאת אנו יכולים למצוא בספרות השו"תים.⁸ עמדתו העקרונית החיובית של רבי יוסף קארו (1488–1575) כלפי הזוהר ושילוב הזוהר בפסקי הלכה רבים נתנו גם לחכמים אחרים לגיטימציה ללכת אחריו.⁹ אף כי נראה שלא כל הזוהר היה מונח לפני מרן, לפחות עד השלמת חיבורו ה'בית יוסף', אין ספק כי

1 על תולדותיו בהרחבה ראו: פלאי תשע"ד, עמ' 92–103.

2 מחבר הפירוש על התלמוד "שיטה מקובצת". נראה כי האר"י אימץ את שם משפחתו "אשכנזי" והוסיף אותו לשם "לוריא".

3 חיבר בין השאר גם פירוש שכותרתו "יקר תפארת" על משנה תורה להרמב"ם.

4 אביב"י תשס"ח, כרך ג, עמ' 1109–1129, ועמ' 1444–1452.

5 חלמיש תש"ס, עמ' 135–136.

6 הוס תשס"ח, עמ' 140 ועמ' 177.

7 שם, עמ' 49–151.

8 קדוש תשס"ד. בפרק ג, עמ' 129–249, המחבר מרחיב על ספרי השו"ת בתורכיה, איטליה, יוון, אלג'יריה ומצרים.

9 חלמיש תש"ס, עמ' 127.

בפסיקותיו הוא הסתמך על עמדות ועל הוראות של החיבור יותר מכל פוסק שקדם לו.¹⁰ גם כשדברי הזוהר מובאים כמקור, נראה כי ההלכה הייתה נקבעת כפי שהיא גם בלי הוראת הזוהר, ששימשה 'אסמכתא' ו'תנא דמסייע'.¹¹ נראה כי גם קבלת תורת האר"י הייתה כזו כפי שנציג להלן.

האר"י נחשב למי שהביא לידי מהפכה הקבלית שהתרחשה בצפת במחצית השנייה של המאה ה'ט"ז¹² וגם זאת בעיקר רק לאחר מותו.¹³ הוא הציע שיטה סדורה, עם מערכת מושגים ברורה כדי להבין את הדרך לעבודת ה' על פי הקבלה וההבנה בקיום ישראל בגולה.¹⁴ ייסוד אסכולה חדשה זו במחשבת הקבלה השפיע מאוד והוא היה הדמות הראשית בחידוש מנהגים רבים ומסורות רבות, שנפוצו בכל העולם היהודי.¹⁵ הוא קיבץ סביבו תלמידים רק לאחר מותו של רבי משה קורדובירו (1522–1570), שהיה החשוב במקובלי צפת.¹⁶ אין כמעט כתבים שהאר"י כתב אך תלמידיו ובראשם ר' חיים ויטאל (רח"ו 1542–1620) וכן תלמידי תלמידיו כתבו את חידושי, הנהגותיו ופירושו את דבריו. רח"ו נחשב לתלמידו החשוב ביותר ולאחר מותו של האר"י העמיד עצמו יורשו ופרשן המוסמך היחיד למשנתו,¹⁷ וספרו המרכזי של רח"ו – 'עץ חיים' הוא אוסף של חידושי תורת האר"י.¹⁸ לאחר פטירתו של רח"ו התפשטה קבלת האר"י¹⁹ והייתה לה השפעה ציבורית במנהגים ובאורח

10 שם, עמ' 163–164. ייתכן שמרן לא הזכיר את ספר הזוהר במפורש כאחד המקורות שדן בהם ומהם קיבל בהוראתו בגלל סמכותו המסויגת מהחיבור ומהתפיסה העקרונית שהזוהר בכללו אינו ספר הלכה והוראותיו אינן מכוונות לציבור הרחב.

11 שם, עמ' 161–166. דוד תשנ"ה, עמ' סט-עו.

12 ויטאל תשס"ו, עמ' 18–19.

13 פלאי תשע"ד, עמ' 103–113. פלאי מציין כי בסוף ימיו של האר"י, כשלושה חודשים לפני מותו שמו התפרסם במעגל רחב יותר מחוץ למעגל תלמידיו המצומצם. ראו: עמ' 108 וחיוזק לדברים בעמ' 182.

14 להרחבה ראו: אשכנזי וויטאל תש"ז; שלום תשכ"ז, עמ' 35–52.

15 לסיכום ממצא ראו: שלום 2016. אבן-ישראל (שטיינזלץ) תשפ"ה מבאר: "קבלת האר"י ז"ל יצרה מפתח שעל פיו ניתן לפרש את ספר הזוהר ושאר הכתבים הקדומים, ואף לקשר את פנימיות התורה אל היהדות בכללה: אל התורה הנגלית, אל המצוות ואל התפילה. מעתה, גם אם לא למדו בה הרבים, היא הייתה לנחלת הרבים בעצם הידיעה על מציאותה, בהערכה שניתנה ללומדיה, ובהליכה על פי מנהגיה. למערכת המושגים והסמלים הזו ששימשה ללימוד פנימיות התורה החלו לקרוא 'קבלה', על שום שהיא איננה מיוסדת על שכל וסברה אנושיים אלא על קבלת דברים מפי חכמים קדומים שבעצמם חיו בדרגות עליונות וסתומות אלו. ככל שהמבנים התרחבו והשתכללו, וככל שהם התפשטו ברבים, נעשה אלמנט הקבלה בהם ניכר יותר, עד שכל התחום של לימוד פנימיות התורה נקרא על שמו – קבלה" (עמ' 15).

16 היה תלמידים של ר' יוסף קארו בהלכה ור' שלמה אלקבץ בקבלה. ראו: ויטאל תשס"ו, עמ' 16–18.

17 שם, עמ' 20–23 והרחבה גם בעמ' 23–35.

18 על כתיבת תורת האר"י וכן על הסתרת חלק מהם, ראו: אביב"י תשס"ח, כרך א, עמ' 31–57. בנו של רח"ו, ר' שמואל ויטאל הוציא בפועל את ספר 'עץ חיים'. ראו: אביב"י תשס"ח, כרך ב, עמ' 673–676.

19 על הנהגות האר"י ראו: בניהו תשכ"ז, עמ' 309–372.

החיים שהתחדשו והפכו לנחלת הכלל²⁰ ובכלל זה השפעה על התפילה.²¹ ר' ישראל סרוג²² הפיץ את שיטת האר"י תחילה באיטליה ולאחר מכן בשאר ארצות אירופה.²³

ברבות השנים עריכת חיבורי תורת האר"י נעשתה בכל תפוצות ישראל והשתתפו בה גדולי המקובלים.²⁴ תורתו נכתבה לראשונה בארץ ישראל ולאחר מכן הגיעו כתבים לאיטליה, ולאחריה לאשכנז ופולין. לאחר מכן הגיעה קבלת האר"י גם לארצות המגרב²⁵ ואף לתימן.²⁶ במאה השמונה עשרה לאחר ההשפעה וכישלונה של תנועת שבתאי צבי הודק הקשר של יהודי צפון אפריקה עם ערי הקודש בארץ ישראל. מארץ ישראל נשלחו 15 או 16 שד"רים מטבריה, צפת, חברון וירושלים ונראה כי גם דבר זה תרם לחידור של קבלת האר"י.²⁷ כתבים רבים הגיעו ליחידים רבים ברוב הקהילות ואלו הועתקו עוד לפני הגעתם לדפוס.²⁸

מטרת מאמר זה היא להתחקות אחר פסיקותיו של הרב כלפון משה הכהן (1874–1950), ששימש הרב הראשי בג'רבה – קהילה עתיקת יומין ושמרנית, ולבדוק האם ועד כמה השתמש בכתבי האר"י וביסס עליהם את פסיקותיו בנושא המנהג בג'רבה, והאם אפשר לראות בו מי שנותן עדיפות למקור זה בפסיקותיו.

20 שלום תשכ"ז, עמ' 19–21.

21 ראו: חבשוש תשע"ז. בעמ' 7 חבשוש מציינת כי ככל הנראה רבות מכוונות האר"י נוסדו על נוסח הספרדים שהיה רגיל להתפלל בו בכל ימות השנה. ייתכן לדעתי כי גם סוגיה זו תרמה לקבלת האר"י בקרב הספרדים ובכללם בארצות המגרב (אלג'יר, מרוקו ותוניס נחשבו ל"ארצות המגרב" – מערב צפון אפריקה. יש הרואים גם בלוב חלק מארצות המגרב).

22 לפי גרשם שלום הפצתה של הקבלה הלוריאנית בשנים 1592–1598 הייתה פרי פועלו הכמעט בלעדי של סרוג, שהציג עצמו אחד מתלמידיו הבולטים של האר"י אף שאין אמת בדבר. ראו: שלום ת"ש, עמ' 214–243.

23 שלום תשכ"ז, עמ' 21.

24 שם, עמ' 58–67.

25 שם, 67–69. ייתכן שתורת האר"י הגיעה לג'רבה קודם לכן בשל קשרי הדפוס בין ליוורנו וג'רבה. ראו: אברמסקי תשנ"ז, עמ' 338.

26 סיפורים על האר"י הנמצאים בכתב יד תימן ראו: בניהו תשכ"ז, עמ' 110–112 ועל שבחי האר"י בנוסח תימן, עמ' 260–278. וכן ראו: גימאני תשס"ה, עמ' 83–101 על הקבלה בתימן ובעמ' 206–211 על היחס כלפי תורת האר"י ומקובלי ארץ ישראל.

27 אברמסקי תשנ"ז, עמ' 328.

28 שלום תשכ"ז, עמ' 40–41.

יהודי ג'רבה והרב כלפון משה הכהן

קהילת יהודי האי ג'רבה²⁹ במדינת תוניסיה נחשבה שמרנית והיה לה מעמד של תלמידי חכמים.³⁰ שתי קהילות של יהודים חיו באי ג'רבה, והן שכנו במרחק של כשבעה קילומטרים זו מזו. מקום מושבה של הקהילה הגדולה כונה אלחארה אלכבירא (הרובע הגדול), והוא רובע שרובו מוסלמי. בקהילה זו חיו יהודים משכונת חומת אסוק, הרחוקה משם כקילומטר וחצי.³¹ בחלקו הפנימי של האי ובמרחק שבעה קילומטרים שכנה הקהילה השנייה, הקטנה יותר – קהילת הדיג'ת.³² מקום מושבה היה באלחארה זג'ירא (זג'ירא – הרובע הקטן). רוב תושבי השכונה, כמו בני משפחת כלפון, היו כוהנים, ולכן כונה הרובע גם "עיר הכוהנים".

הרב כלפון משה הכהן (י"ב בשבט תרל"ד, 1874 – י"ח בשבט תש"י, 1950) שימש דיין בג'רבה, וזאת עד מינויו כרבה הראשי משנת תרצ"ה (1935) ועד פטירתו.³³ הרב כלפון כתב יותר מחמישים חיבורים העוסקים במוסר, חידושי תורה ודרשות.³⁴ שמו נזכר בספרי הלכה ושו"ת רבים של רבני ג'רבה, וספריו משמשים גם בימינו בסיס לפסיקת הלכה אצל יוצאי ג'רבה וסביבותיה. ימי כהונתו התאפיינו בהתמודדות הלכתית ותרבותית בעיקר בעת שליטת צרפת בתוניסיה בכלל ובג'רבה בפרט מאז שנת 1881.

29 ג'רבה ממוקמת סמוך לחוף הדרומי-מזרחי של תוניסיה ונמצאת כ-500 קילומטר מעיר הבירה תוניס. שטחו של האי 514 קילומטר, בחלקים ממנו אורכו כ-32 קילומטר, ורוחבו 15 קילומטר.

30 אברמסקי תשנ"ז, עמ' 325-330. וכן טובי וטובי תש"ס, עמ' 240. ראוי למנות כמה סיבות לסגירותה ושמרנותה של ג'רבה: הריכוז הפיזי של התושבים – מקורות פרנסה שהיו באי עצמו אפשרו ליהודים להשתתף בחיי הקהילה, לעומת קהילות אחרות של יהודים; פיקוח תקיף יחסית בתוך הקהילה שהטיל מרות; ריבוי משפחות הכוהנים הרבות, שהשרה תודעת עדה קדושה, מובהקת ומיוחדת. ראו: דשן תשל"ו, עמ' 97-108. וכן: דשן תשס"ט, עמ' 361-362.

31 סלושץ תרפ"ד, עמ' 73.

32 בשנת 1951 לדוגמה, היו בחארה אלכבירא 2,720 יהודים לעומת 1,178 בקהילה הדיג'ת. ראו: שוראקי 1975, עמ' 186.

33 על תולדות חייו בהרחבה, ראו: מאמו 2020, עמ' 12-15.

34 רשימת חיבוריו ראו: מאמו 2020, עמ' 24-27.

במאמר זה אציג דוגמאות מתוך חיבוריו ההלכתיים "ברית כהונה" – לקט מנהגים והנהגות של יהודי האי ג'רבה שמעגן הרב כלפון בכתובים,³⁵ וכן מתוך השו"ת של הרב כלפון "שואל ונשאל".³⁶ הרב כלפון מעגן כל הנהגה ומנהג במקורות פסיקה הלכתיים ומקורות לא כתובים המסתמכים על מסורות שעברו מדור לדור. בכמה מהנהגות והמנהגים הרב כלפון מזכיר את רבי יצחק בן שלמה לוריא (האר"י³⁷ 1534–1572) בהיותו מקור תומך. פעמים הרב כלפון מסתמך על דברי רבי חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א 1724–1806) ורבי יעקב חיים סופר (מכונה על שם ספרו 'כף החיים' 1870–1939) המשלב את פסקי רבי יוסף קארו, האר"י ומקובלים אחרים.

בארון הספרים של הרב כלפון היה עושר גדול של ספרות פוסקים. אביו ר' שלום הכהן מזכיר ספרים רבים בשלושת ספרי המוסר שכתב, ובהם הזוהר, האר"י, רח"ו והחיד"א.³⁸ אפשר גם ללמוד על הימצאותם של הספרים הרבים שהיו אצל הרב כלפון מתוך הדברים שכתב על דרך הלימוד הנכונה לשיטתו:³⁹

לכן כל ת"ח אשר הוא מכיר בעצמו שבאמת גמר עיונו התלמודי, והסימן המובהק לזה הוא בהיותו בהרבה פעמים מתכוין לדברי הראשונים התוספות הרשב"א⁴⁰ הריטב"א⁴¹ והר"ן⁴² ולשאר דברי המפז"ל [המפרשים זיכרונם לברכה] מהרש"א⁴³ והמש"ך⁴⁴ [...] ומראשית יקח לו ספק אחד מספרי התשובות המפורסמים כמו ה' [הספר] בית יהודה⁴⁵ ה'

35 ראו: הכהן תשנ"ח. החיבור נכתב בעבור הרבנים ותלמידי החכמים, כפי שכותב הרב כלפון בהקדמתו לחיבור, וייתכן שזו הסיבה לעיגון המנהגים בפסיקה הכתובה. החיבור מסודר על פי ארבעת חלקיו של השולחן ערוך ומחולק למערכות על פי סדר אלפביתי. כל מערכת מורכבת מערכים לפי סדר אלפביתי פנימי במגוון נושאים. לרוב, כל ערך כולל הסבר וסיכום קצר יחסית, וישנם ערכים ארוכים הרבה יותר, ובהם ביקש הרב כלפון לבסס או לשלול מנהג, והביא לשם כך בירורים הלכתיים מקיפים וארוכים יותר. פעמים הרב כלפון שוטח את משנתו והשקפתו ומאריך מאוד (כגון או"ח, מערכת ו, ערך ב; מערכת ז, ערך ג; מערכת ח, ערך ו; מערכת ל, ערך טו; יו"ד, מערכת מ, ערך יג; מערכת ע, ערך ה; מערכת ק, ערך ד). בהוצאה המקורית שהודפסה בג'רבה מספר הערכים קטן יותר מההוצאה של ישיבת כיסא רחמים, וזאת משום שבמהדורה האחרונה נכללו ערכים שנאספו בכתבים נוספים של הרב כלפון. על חיבורו ראו: מאמו 2020, עמ' 28–33.

36 על חיבורו ראו: מאמו 2020, עמ' 33–35. השו"ת יצא בתשעה כרכים: ארבעה חלקים בהוצאת מכון הרב מצליח, ועוד חמישה חלקים בהוצאת אשר חדאד (חלק ה, תש"מ. חלק ו, תשמ"ו. חלק ז, תשמ"ט. חלק ח, תשנ"א. חלק ט, תשנ"ח).

37 הרב כלפון סיפר על בנו רבי אברהם מגוץ, שסיפר לו לפני פטירתו בגיל 33 כי הוא ניצוץ מנשמת האר"י.

38 רגב תשפ"ד, עמ' 180–181.

39 הכהן תשנ"ח, מערכת ל, ערך טו.

40 ר' שלמה בן אברהם אבן אדרת, מחכמי ספרד, 1235–1310.

41 ר' יום טוב בן אברהם אלאשוייל, מחכמי הפוסקים הספרדים, 1250–1330.

42 רבנו נסים, מגדולי פוסקי ספרד, 1320–1380.

43 הרב שלמה אליעזר אלפנדר, מחכמי תורכיה, 1826–1930.

44 ר' אברהם הכהן יצחקי, מגדולי חכמי תוניסיה, נודע בזכות חיבורו 'משמרות כהונה' על הש"ס, יצא בשנת 1864.

45 ר' יהודה עיאש, מגדולי רבני אלג'יריה, מחבר שו"ת בית יהודה, 1700–1761.

זרע אמת⁴⁶] ה' חיים שאל⁴⁷] [...] וראש כל פנה יפנה אל הש"ע [השולחן ערוך] ולבית יוסף⁴⁸] ולכנה⁴⁹] ואח"כ לשאר פוסקים ובזה על הרוב ילך לבטח דרכו בעה"ו [בעזרת ה' וישועתו].

אומנם אין בדברים אלה הפניה ישירה לכתבי האר"י אך הפוסקים שהרב כלפון מפנה אליהם מסתמכים על כתבי האר"י. גישה זו של שימוש בספרות הלכתית ענפה אינה יוצאת מן הכלל ומוזכרת גם אצל לאו⁵⁰ בעניין פסיקתו של הרב עובדיה יוסף. שלמה הבלין⁵¹ עמד על שתי השיטות בשימוש בפוסקים קודמים. האחת כוללת עיון וחשיפת דעות מגוונות של פוסקים, ושיטה זו מזכירה את האמור לעיל בעניין הפוסקים הרבים שמנה הרב כלפון. האחרת כוללת עיון מעמיק בתלמוד ובפוסקים עיקריים בלבד.

תחילה אציג רקע קצר על יחסם של אנשי ג'רבה כלפי הקבלה ולאחר מכן אציג כמה דוגמאות מתוך חיבורו של הרב כלפון 'ברית כהונה' שבהן הוא מעגן את דבריו בדברי האר"י. ככל הנראה אין הרב כלפון מביא את האר"י כמקור בלעדי. כאמור, הרב כלפון אינו יוצא דופן לעומת פוסקים רבים בעניין התייחסותו לאר"י אך נראה לי כי עצם אזכורו אינו דבר של מה בכך. הסגירות, השמרנות והקדימות של המנהגים וההנהגות באי ג'רבה לא מנעו את החדירה של קבלת האר"י.

הקבלה בג'רבה

העיסוק הלימודי בקבלה בג'רבה החל כנראה רק בשלהי המאה השמונה-עשרה.⁵² קרוב לוודאי שהקשרים בין דפוס ליוורנו שבאיטליה וג'רבה כפי שהזכרתי הנגישו את הכתבים הקבליים לחכמי ג'רבה.⁵³ נחום סלושץ היה חוקר ארצות המזרח⁵⁴ ועל לימוד הקבלה כתב: "לימודי הקבלה כמו זר נחשבו להם".⁵⁵ בתיאור אחר הוא מעיד כי מצא לומדים העוסקים בתורה, בתלמוד ובפוסקים, אך לעומתם "ומי שאיננו בחזקת למדן קורא בספר הזוהר, שעל פי רוב אינם מבינים אותו".⁵⁶ בחארה

46 ר' ישמעאל בן אברהם הכהן, מחכמי ליוורנו שבאיטליה, 1724-1811.

47 חיבורו של החיד"א.

48 ר' יוסף קארו חיבר את הבית יוסף לפני שחיבר את השו"ע. חיבורו כולל בירור המקורות ההלכתיים בש"ס ובפוסקים עד סוף ימיו, והוא מסתמך על ספרו של ר' יעקב בן אשר הטור.

49 רבי חיים גבנבשי, מחכמי איזמיר, 1603-1673. חיבר את 'כנסת גדולה' על הטור ועל ה'בית יוסף'.

50 לאו 2009, עמ' 79-112, ובדגש על הסיכום בעמ' 91-105, 111-112.

51 הבלין תשס"ב, עמ' 71-92.

52 סקירה מקיפה של שמות הרבנים שכתבו פירושים וחיידושים קבליים בג'רבה, ראו: חלמיש תשס"א, עמ' 83-87.

53 אברמסקי תשנ"ז, עמ' 338.

54 ביקר בג'רבה בשנת 1906 ובשנת 1926 ותיעד את מסעותיו ביומניו שיצאו לאור בשני ספרים: 'הכהנים אשר בג'רבה' (1924) ו'האי פליא' (1957).

55 שם, עמ' 90.

56 שם, עמ' 94.

זג'ירא נמצא בית הכנסת אלגריבה ('גריבה')⁵⁷, שעל פי המסורת יוחסו לו סגולות וקדושה מיוחדת⁵⁸ אך אי אפשר ללמוד מכך על העיסוק בקבלה. גם הרב רבינוביץ (1906–1984), שהיה רב צבאי בימי מלחמת העולם השנייה⁵⁹ תיעד את רשמיו בביקורו בג'רבה בשנת 1943 והוא אף נפגש עם הרב כלפון.⁶⁰ לדבריו, הרב כלפון אמר לו כי אינו משתתף בחגיגה זו של בית הכנסת,⁶¹ והוא אף ציין כי "הד קלוש של השנאה הכבושה"⁶² היה בנוגע לזוהר ולקבלה, לעומת קהילות בגדאד ואלג'יר שביקר בהן.

מסינג מציין כי הלימוד אחרי תפילת שחרית וערבית היה מתוך בחירה – יש שנהגו ללמוד מתוך 'חוק ישראל' הבנוי על פי דברי האר"י, ויש מי שקרא תהילים או מוסר ודינים.⁶³ הלימוד החשוב ביותר נקרא 'ארבע אמות הלכה' ובו למדו תלמוד ומפרשים⁶⁴ ולא דברי קבלה. בשאלה שהפנה בן אחיו של הרב כלפון הוא כותב: "אם יכול ללמוד חכמת הקבלה גם שהוא פנוי".⁶⁵ עיון בתשובה מלמד שלפחות בעיני עצמו לא היה הרב כלפון בר סמכא בענייני הסוד והוא מציע לשואל שהיה עיוור, להפנות את שאלתו לחכמי ישיבת בית אל. בתשובתו הרב מביע הסתייגות מלימוד קבלה משני טעמים – החשש הקרוב לטעות וכן הסחת הדעת מלימוד התלמוד וההלכה. בפירושו למסכת אבות הרב כלפון מסתייג מלימוד קבלה לפני גיל 40.⁶⁶

57 המסורות מספרות שהכותנים התקינו בו דלת או אבן שהצילו מבית המקדש, ולכן יהודים רבים מרחבי תוניס, לוב, אלג'יריה וכן ערבים ונוצרים האמינו כי ביכולתו של המקום להביא מרפא לחולים ופדיון לסבל. ראו: סלושץ תשי"ח, עמ' 95–105; פינקרפלד תשט"ז; פינקרפלד תשל"ד, עמ' 15–21; חדאד תשל"ז, עמ' 40–42; מאזוז תשל"ט, עמ' לח–מז (תיאורו כולל גם את אי הנחת של הרבנים מההוללות שהייתה קיימת במקום בעיקר בעת ההילולה בל"ג בעומר). סיכום על בתי הכנסת בג'רבה, ראו: אמר תשס"ה.

58 ראו: מסינג תש"ן, עמ' 46–48. סלושץ תיאר כי מצא כמניין זקנים שישבו בפניות האולם של בית הכנסת "וקראו בעצלתיים בספר תהלים ובזוהר" וכן שמע בשיח שניהל עם בני לווייתו "סיפורי נפלאות מימי קדם על קדושת הבית הזה ועל מעשי ניסים של הצדיקים" אך "הרבנים המובהקים, שליוו אותי, דעתם לא היתה נוחה מן הקדושה היתירה שמקדשים ההדיוטות את הבית הזה". ראו: סלושץ תשי"ח, עמ' 103–105.

59 הרב יצחק לוי רבינוביץ היה הרב הצבאי של חיילי יהודי צבאות הברית במלחמת העולם השנייה. רישומיו על ג'רבה (ועל מקומות אחרים) פורסמו בירחון "ברקאי" שהוציאה לאור אגודת הסופרים העברים באפריקה. הירחון הפסיק להופיע ומקבץ את תיאוריו של הרב רבינוביץ שהודפסו בסוף חיבורו של ר' יששכר חדאד, שהיה יליד ג'רבה ועלה לארץ בשנת תש"ל. הוא הוציא ספר חידושים שכתב ושמו 'יהודה יעלה', והוסיף בנספח שבסוף ספרו תיעוד שכתב הרב רבינוביץ, ראו: חדאד תש"ס. בשנת 1961 עלה לארץ, ולימים כיהן בשנים 1976–1978 כסגן ראש העיר ירושלים. היה חבר בוועד לשמות רחובות בעיר וניסה, ללא הצלחה, להעביר החלטה לקרוא רחוב על שמו של הרב כלפון.

60 רבינוביץ, בתוך חדאד תש"ס, עמ' תריב.

61 שם, עמ' תרמא. על יחס הרבנים להילולה בבית הכנסת, ראו: נגר תשס"ח, עמ' 305–311.

62 רבינוביץ, שם, עמ' תרמב.

63 מסינג תש"ן, עמ' 43–44.

64 שם, עמ' 238–242.

65 שם, מערכת ל, ערך כ.

66 הכהן תרס"ה, פרק ה משנה כא ד"ה: "בן ארבעים לביתה". בנושא ההסתייגות מלימוד קבלה ראו עוד: הוס תשס"ח, פרק שמיני וראו הערה מס' 1 בעמ' 359 ואולי הדברים ראויים גם לדעת הרב כלפון.

עם זה מעמדו של האר"י בהיותו פוסק – הוא לא נחשב כזה, אך הוראותיו ומעשיו שימשו מופת למאמינים בקדושתו.⁶⁷ בקהילות המזרח וצפון אפריקה חדרו הוראות לוריאניות רבות⁶⁸ וכן בשיבת המקובלים בית אל שבירושלים.⁶⁹ ג'רבה הושפעה מהקבלה וכפי שנציג להלן, השימוש בתורת האר"י או אזכורה בפסקי הרב כלפון היו חלק מהפסיקה שלו ושל רבים אחרים. כפי שהצגתי, הוראות האר"י חדרו לצפון אפריקה, אך בעניין ג'רבה אין זה בהכרח מהטעם כי המנהג או הדין הושפעו מהם. מנהגי ג'רבה קדומים מאוד והשימוש של הרב כלפון בשמו של האר"י, החיד"א או כף החיים באה מתוך צורך לעגן ולתת אסמכתה שבכתובים למנהג המקום, וכן מהטעם שהיו מוכרים לא פחות ממרן או הרמ"א. חיבורו של הרב כלפון 'ברית כהונה' בא כדי למסד בכתובים את מנהג ג'רבה, ולכן היה מבקש הרב כלפון למצוא סעד בכתובים.

האר"י בפסיקת הרב כלפון

כאמור, נתמקד במאמר זה בחיבור ההלכתי – 'ברית כהונה' ונתחקה אחר נאמנות הפסיקה לדברי האר"י. יש לומר כי בחיבורו 'ברית כהונה' מציג הרב כלפון בשיטתיות תחילה את דברי מרן או הרמ"א ופוסקים אחרים שאינם קבליים, ורק לאחר מכן מובאים דברי החיד"א⁷⁰ ודברי כף החיים⁷¹ הנוגעים למנהג האר"י. ככלל יש לומר שהרב כלפון רק מעגן את מנהגי ג'רבה במקורות פסיקה אחרים, אך הם אינם בעלי משקל היכול לבטל או לערער את מנהג המקום. בהקדמתו לחיבורו 'ברית כהונה' הרב כלפון מדגיש זאת במפורש ומציין "כי כמה תקנות גדרים וסייגים תיקנו והנהיגו פה רבני עירינו אי ג'רבה [...] ואין לנו לזוז מדבריהם בשום גדר וסייג".⁷² יש שהרב כלפון מזכיר כי המחויבות למרן היא בלי ספק: "כי להורות לרבים יש להורות רק כדעת מרן וכפי הפשט מהפוסקים ז"ל",⁷³ אך נראה כי הדברים אינם מחייבים והם נקבעים כאמור על פי המנהג הקדום בג'רבה.⁷⁴

67 חלמיש תש"ס, עמ' 186-187.

68 שם, עמ' 194.

69 חלמיש תשס"א, עמ' 106-114.

70 הרב כלפון מזכיר אותו לדוגמה במקורות האלה בספרו ברית כהונה, ראו: הכהן תשנ"ח, אר"י: מערכת א, ערך ו; מערכת ב, ערכים ט, י; מערכת ו, ערך ג; מערכת ח, ערכים יד, יז; מערכת י, ערך ג; מערכת כ, ערך יד; מערכת ס, ערך י; מערכת ק, ערך טו; מערכת ר, ערכים ז, כא; מערכת ש, ערכים י, יז.

71 הרב כלפון מזכיר אותו לדוגמה גם במערכת ב, ערך כז; מערכת ז, ערך א; מערכת ט, ערך ד; מערכת כ, ערך א; מערכת פ, ערך כח.

72 ראשית הקדמת הרב כלפון ל'ברית כהונה', ראו: הכהן תשנ"ח.

73 הכהן תשנ"ח, אר"י: מערכת ק אות ד. בסוף הערך כותב הרב כלפון: "ואפשר דגם ה' [הרב] כף החיים ז"ל מודה דלמעשה אין לזוז מדברי מרן ז"ל".

74 לתוקף המחויבות למרן ולמנהג, ראו: מאמו 2020, עמ' 62-63 ועמ' 89-111.

יש שהמנהגים מוכרים גם כיום בקהילות רבות כמו הקריאה לאחר התפילה של 'חוק לישראל' (מקרא, משנה, הלכה וקבלה) שנקבעה כחובה על פי האר"י, והרב כלפון מציין זאת.⁷⁵ כך גם: "ואח"כ לומדים איזה מאמר מזה"ק [מזוהר קדוש] ואומרים קדיש דרבנן ומתפללי' מנחה".⁷⁶ בערך 'תשעה באב' מזכיר הרב כלפון את הנוהג לקרוא בזוהר: "כשיש מילה ביום תשעה באב נוהגים שביליל תשעה באב מתקבצים עשרה אנשים בבית היולדת, ולומדים שם הזוהר הכתוב בחק לישראל שהוא מענין תשעה באב".⁷⁷ והכוונה היא לקריאה ולא ללימוד מעמיק כנהוג היום בקהילות רבות.

להלן כמה דוגמאות שבהן מציין הרב כלפון את דברי האר"י. בעניין חזרת שליח הציבור בקול מציין הרב כלפון: "שכ"כ [שכך כתבו] הטור והרמב"ם והכלבו, ושכן היה נוהג האר"י ז"ל. ולכן נתפשט המנהג הנז' [הנזכר] עכשיו גם בין הספרדים".⁷⁸ בעניין קצרת הפסח פוסק הרב כלפון: "סדר הקערה בליל פסח הנהוג פה הוא כסדר רבינו האר"י".⁷⁹ בימי בין המצרים נהגו בג'רבה כדברי הרמ"א, שאין מתגלחים ומסתפרים עד לאחר ט' באב. לאחר שציין את המקור לכך בדברי הרמ"א כתב הרב כלפון: "וע' לה' [להרב] כף החיים ז"ל אות פ' שכן היה נוהג רבינו האר"י ז"ל".⁸⁰ בערך 'עומר' הקשור גם הוא למנהגי האבלות כותב הרב כלפון: "מנהגינו פה אי ג'רבה יע"א שלא ישאו נשים מחג הפסח עד חג שבועות כמו בתספורת. והט' [והטעם] לזה נר' [נראה] דרבינו עירנו הראשונים סוברים [...] שהטעם של רבינו האר"י ז"ל בתספורת שייך גם בנישואין".⁸¹

מאופי הדיון בפסק זה עולה כיצד האר"י רואה במקום אינסטנציה הלכתית, כמו בהתקבלותו בקרב מסורת הפסיקה באי. דוגמה לכך נמצא גם במנהג הכפרות, שבו הרב כלפון פוסק כנגד מרן. מנהג ג'רבה הוא מנהג ותיקין ואין לשנותו, לדברי הרב כלפון, והוא מציין: "וכן סמכו על דברי רבינו האר"י ז"ל שקיים מנהג זה והיה נזהר מאוד לקיימו".⁸² על סדר הכיוונים בנענוע הלולב בחג סוכות כותב הרב כלפון שמנהג ג'רבה כמובא באר"י.⁸³ דוגמה נוספת היא בעניין ברכת הלבנה. לדעת רבים מהפוסקים הראשונים יש להשתדל ולהקדים את ברכת הלבנה קרוב למועד הופעתה הראשון בחודש. דעות אחרות מעדיפות את היום השלישי בחודש, כיוון שזה הזמן שבו הלבנה כבר ניכרת יותר. ואולם

75 הכהן תשנ"ח, או"ח, מערכת ל ערך ח.

76 הכהן תשנ"ח, או"ח, מערכת ש, בסוף ערך ד. הרב כלפון לא מציין אילו קטעים נהגו לומר. הרב כלפון מזכיר את הלימוד של מאמר הזוהר רק לאחר פירוט מה כן ללמוד: "דברי מוסר ואגדה ומעשיות וכיוצא דברים המביאים לעבודת ה' ויראתו. ויש שקוראים טרם זה איזה פסקא או פסקות מהנביאים [...] כמה ת"ח [תלמידי חכמים] וזקנים ולומדים שם משנה אחת או שתי משניות של איזה מסכתא...".

77 הכהן תשנ"ח, או"ח, מערכת ת, ערך מח.

78 שם, או"ח מערכת מ ערך ג.

79 שם, מערכת פ ערך יז.

80 שם, מערכת ב, ערך יב.

81 שם, מערכת ע, ערך טז.

82 שם, מערכת כ, ערך א.

83 שם, מערכת פ, ערך יז.

כמה מגדולי המקובלים, ובראשם האר"י, הורו לנהוג כדעה המצדדת בהמתנה עד לשביעי בחודש, שאז כבר אפשר ליהנות מאור הלבנה. הרב כלפון מורה להלכה על דעת הקבלה.⁸⁴

אומנם, כאמור כאן, גם מרן עצמו פסק כדעת המקובלים, כך שהפסיקה אכן עולה בקנה אחד גם עם הכרעת הפסיקה הקבלית, ובכל זאת הרב כלפון מציין זאת. גם בקטע התפילה 'ותתפלל חנה' המנהג קיים בהוראת מרן, והרב כלפון מצרף לרשימת המקורות את מנהג הוראת האר"י.⁸⁵ תשובה מעניינת מובאת בשם המקובלים ובלי ציון שם בעניין תפילות ערבית לספירת העומר ביום האחרון. הרב כלפון אוסר בעיקר משום החשש שישכח לספור, ומוסיף טעם נוסף – שמהמקובלים תלו את היתר התפילות בהשלמת שבעה שבועות.⁸⁶ עיון בדוגמאות שלעיל מלמד כי הרב כלפון אינו מהסס לעמוד על המקורות הקבליים, כביסוס למנהג ג'רבה או כתוספת למובא בפסיקת ה'שולחן ערוך'.

לעומת זאת יש נושאים שבהם הרב כלפון אינו מקבל את דברי הקבלה. עמדה עקרונית של הרב כלפון כלפי הייררכיית הפסיקה מובאת בעיונו הנוגע לברכת "שעשה לי כל צרכי" בט' באב:

דעתו דאין לברך נראה טעמו דנמשך אחרי דברי האר"י ז"ל. ולדידן דק"ל [ולנו, שמקובל בידנין] כדברי הרדב"ז [ר' דוד בן זמרא] ז"ל דכי פליגי הקבלה והפשט נקטינן כהפשט [וכשיש מחלוקת בין הקבלה לפשט ההלכה, פוסקים כפי הפשט] [...] ולכן מברכין [...] ומה שהחיד"א ז"ל כתב דאין לברך נראה משום דהוא ז"ל נהג ללכת אחרי דברי הקבלה.⁸⁷

כאן נאמר במפורש שהרב כלפון אינו מקבל את דעת הקבלה ומכריע על פי 'הפשט'. גם בסיכום של הרב כלפון בעניין הנחת תפילין לאיטר יד ימינו אפשר ללמוד על עקרונות הפסיקה:

ועוד דכיון דהוראה זו לעושה שאר מעשיו בימין והכתיבה בשמאל או להפך בין ליי"א [יש אומרים] קמא בין ליי"א בתרא הא מיהא [אחרון הרי מכל מקום] אחד מהם נקרא איטר, א"כ [אם כן] הו"ל כאלו הקבלה חולקת על שניהם ולא שייך לומר בזה הקבלה מכרעת בפלוגתא.⁸⁸ הרב כלפון מבהיר שגם כאשר הקבלה מציעה עמדת מיצוע בין דעות הלכתיות – אין לקבלה כעין 'הוראת פשרה'. הקבלה יכולה לתמוך בעמדה הלכתית, ולעיתים אף לצמצם מעט את היקפה (כמו בשאלת מועד אמירת ברכת הלבנה), אך אין בסמכותה להציע עמדה משלבת בין עמדות הלכתיות מקוטבות. בשאלה בעניין אכילה לפני בוא הדיינים לבית הוועד כותב הרב כלפון שלדברי הזוהר יש להחמיר ולא לאכול.⁸⁹ על פי מהלך הפסיקה שהתוונו היה מקום להניח כי הרב כלפון יורה כדעת הקבלה, היות שאין כאן סתירה מהותית אלא רק צמצום העומד בגדרי ההלכה. אף על פי כן הרב

84 שם, מערכת ב, ערך כג.

85 שם, מערכת ו, ערך א.

86 הכהן תשנ"ט, או"ח סימן ס.

87 הכהן תשנ"ח, או"ח, מערכת ת, ערך מז.

88 שם, מערכת א, ערך ב.

89 הכהן תש"מ, חושן משפט סימן לט.

כלפון אינו פוסק לפי דעת הקבלה והוא מחווה דעתו להתיר: "אך נראה לי דאין זה רק מתורת החסידות וחומרא בעלמא ולא דינא",⁹⁰ ולדעתו מותר להם לטעום דבר מה.

בתשובה בעניין גילוח אבל על אביו וזמן הגילוח הוא ביום ל"ג בעומר, כותב הרב כלפון כי מנהג ג'רבה שלא לגלח עד שבועות הוא כדברי האר"י.⁹¹ כנגד זה הרב כלפון מביא בתשובתו את עניין התספורת ביום ברית המילה ושם הוא מסתייג ממנהג האר"י: "ומדינא שרי ואין כאן רק מצד הקבלה י"ל [יש לומר] דלא נאמרו הדברים הללו אלא למצניעיהן [למי שמצניע אותם] ולא להורות לרבים עפ"י הקבלה",⁹² ולכן דעת הרב כלפון להתיר.

אם כן, לפנינו עיקרון נוסף – גם כאשר אין סתירה בין ה'פשט' לקבלה, והוראת הקבלה נכנסת בגדרי ההלכה, אין זה אומר קטגורית שיש לקבל את עמדת הקבלה. ההכרה בקבלה בהיותה משקפת 'תורת חסידות', גורמת שלא לקבלה כהוראה לכול. דומה שהרב כלפון עומד כאן על גישת פסיקה עקרונית הרואה גם בצמצום מהותי של החיים עמדה הלכתית הגובה מחירים ומשקפת עמדות שלעיתים עומדות בסתירה 'השקפתית' עם העמדה ה'פשטית', וממילא אין לקבלה להוראה. המסורת הקדומה של ג'רבה מקבלת תוקף מחייב גם כאשר מדובר בהנהגה שאינה מהותית. הרב כלפון מצדד במנהג ג'רבה השונה ממנהג או מפסיקה הנשענת גם על דברי הקבלה. דוגמה לכך נמצא בראש חודש וחנוכה. לדעת הרב כלפון אין אומרים את קטעי התפילה 'בית יעקב' ואת מזמור שיר של יום. הרב כלפון מביא את דברי 'כף החיים' וה'בן איש חי', שנהגו כן לומר קטעים אלה כפי הנהגת בבל, יום, ומציין: "אין מנהגינו כן".⁹³ כך גם לגבי המנהג בראש השנה, שנהגו לטבול את פרוסת המוציא בסוכר ולא במלח. הרב כלפון מביא את דברי 'כף החיים' המביא את ההנהגה לטבול ג' פעמים במלח ואחר כך לטבול בדבש או סוכר: "ואין מנהגינו כן".⁹⁴

דוגמאות אלו מלמדות כי אכן הרב כלפון משתמש ומזכיר את האר"י ואחרים, אך מתוך מחויבות למנהג ג'רבה. אין בהצהרתו של הרב כלפון בכלל המקורות משום קביעה כי מנהג הקבלה הוא המקור שעליו מושתתים מנהגי המקום. בהחלט ראוי לטעון כי הרב כלפון מעגן את דבריו ומוצא אסמכתא בדברי האר"י ואחרים, המזוהים כמקורות קבליים. קרוב לוודאי, כפי שציינתי לעיל, כי ההשפעה של מקורות אלו חדרו לצפון אפריקה ובכללם גם לג'רבה אך כאמור, אין עדיפות לדברי הקבלה בפסיקת הרב כלפון והמנהג הוא הקובע.

90 שם.

91 הכהן תשנ"ט, יו"ד סימן קטז.

92 שם.

93 שם, או"ח, מערכת ר, ערך ו.

94 שם, ערך י.

הרב כלפון אינו שונה בגישתו מפוסקים אחרים בעניין שילוב הקבלה בהלכה ואזכורו של האר"י כמקור נוסף.⁹⁵ כל פוסק משלב אותם בפסיקותיו על פי מיקומו והצורך שלו, ויהיה קשה לקבוע כללים מנחים. עם זה על אף סגירותה ושמרנותה של ג'רבה הרב כלפון בוחר כן לראות באר"י אחד המקורות ועדיין אסמכתה בלבד.

סיכום

במאמר זה הצגתי סקירה קצרה המתארת את העיסוק בקבלה בג'רבה בכלל וחדירת תורת האר"י בפרט. קהילת ג'רבה נחשבה עתיקת יומין ובעלת מסורות קדומות. הרב כלפון נדרש למלאכת הכתיבה של מסורות אלו מתוך הבנה כי יש להעלותן על הכתב לטובת תלמידי החכמים המעבירים את ההלכה לציבור. מהדוגמאות שהוצגו במאמר עולה כי כתיבתו של הרב כלפון אינה נעדרת מיחסה לאר"י כמו פוסקים רבים אחרים, והרב מציין ומזכירו כמקור לתמיכה אך נראה כי כאסמכתה בלבד. פעמים רבות מעדיף הרב כלפון מקור הלכתי כתוב אחר, שאינו קבלי, ורק לאחר מכן מביא גם מקור קבלי. עם זאת כאשר מדובר בעמדה שאינה מתיישבת עם ההלכה, הרב כלפון נוקט את שיטת הפשט. יתרה מזו, גם כאשר העמדה הקבלית מתיישבת מבחינה מעשית עם הפשט, אך מצמצמת ומחמירה באופן שנראה מהותי, גם אז מתקבלת עמדת הפשט ונראה כי גם בה רואה הרב כלפון 'מחלוקת', אם לא מעשית אזי רעיונית ועקרונית. יהיה קשה לומר כי מנהגי ג'רבה מקדמת דנא הושפעו השפעה ישירה מהקבלה או מהאר"י, אך בהחלט יש מקום לומר כי הרב כלפון הושפע מהם כאמור כמו רבים אחרים ולכן הם מקורות שימושיים. כמי שעומד בראש המערכת הדתית, כרב ראשי, ייתכן שהציפייה הייתה כי הרב כלפון יבחר להחמיר כאשר האר"י מחמיר כדי לשמור על שמרנותה של הקהילה, ולא היא. נראה לי כי מנהגי ג'רבה הקדום הוא המקור, וכל אזכור של פוסקים אחרים שהרב כלפון מסתמך עליהם הוא רק כדי לחזק את המסורת הקדומה וודאי שלא כדי לערער עליה.

ביבליוגרפיה

אביב"י תשס"ח	יוסף אביב"י, קבלת האר"י, כרכים א–ג (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ח).
אבן-ישראל (שטיינזלץ) תשפ"ה	עדין אבן-ישראל (שטיינזלץ), הספירות: בעולמה של חסידות (ירושלים: המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים, תשפ"ה).
אברמסקי תשנ"ז	עירית אברמסקי (עורכת), פנקס הקהילות – לוב, תוניסיה: אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה (ירושלים: יד ושם, תשנ"ז).
אמר תשס"ה	אריאלה אמר, "בתי הכנסת ותשמישי הקדושה", בתוך חיים סעדון (עורך), תוניסיה (ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט, תשס"ה), עמ' 251–268.

⁹⁵ לדוגמה ראו: גימאני תשס"ה, בעיקר בעניין האר"י בעמ' 128–131 ובעמ' 206–211, וכן מונדני תשס"ה, עמ' 195.

(להרחבה על משקלה של הקבלה בפסיקת הבא"ח [=הבן איש חי], ראו עמ' 192–221). וכן לאו 2009, עמ' 290–324.

לדברי לאו אין עדיפות לאר"י בפסיקתו של הרב עובדיה יוסף על אף אזכורו הרב בפסקיו.

אשכנזי וויטאל תש"ז	יצחק אשכנזי וחיים ויטאל, תורת הקבלה. בעריכת שמואל אבא הורודצקי (תל אביב: הוצאת החברה למפעלי ספרות בע"מ עלידי אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל, תש"ז).
בניהו תשכ"ז	מאיר בניהו, ספר תולדות האר"י (ירושלים: מכון בן צבי, תשכ"ז).
גימאני תשס"ה	אהרן גימאני, תמורות במורשת יהדות תימן (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשס"ה).
דוד תשנ"ה	תמר דוד, "יינים המיוסדים על הזוהר ועל הקבלה בשו"ע ובבית יוסף", סיני קטו (תשנ"ה), עמ' סט–עו.
דשן תשל"ו	שלמה דשן, "קווים למבנה החברתי של קהילות יהודי ג'רבה ודרום טוניסיה מסוף המאה הי"ט עד לעליות ארצה", ציון מא (תשל"ו), עמ' 97–108.
דשן תשס"ט	---, "עירנו איג'רבה: התמודדותם של רבי כלפון משה הכהן ובני דורו עם ניצני המודרנה", בתוך אפרים חזן וחיים סעדון (עורכים), תרשיש: מחקרים ביהדות טוניסיה ומורשתה (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשס"ט), עמ' 361–382.
הבלין תשס"ב	שלמה זלמן הבלין, "רבי יחיאל אשכנזי ותשובותיו: חכם אשכנזי בארצות האסלאם", שלם: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה היהודי, ז (תשס"ב), עמ' 71–131.
הוס תשס"ח	בועז הוס, כוזהר הרקיע: פרקים בהתקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי (ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשס"ח).
הכהן תרס"ה	כלפון משה הכהן, ספר זכות אבות (ירושלים: דפוס ש' צוקערמאן, תרס"ה).
הכהן תש"מ	---, ספר שואל ונשאל, חלק ה (נתיבות: חדאד אשר, תש"מ).
הכהן תשנ"ח	---, ברית כהונה השלם. מהדורה שנייה (בני ברק: מכון "הרב מצליח" שע"י מוסדות ישיבת "כסא רחמים" ספרדית, תשנ"ח).
הכהן תשנ"ט	---, ספר שואל ונשאל, חלק שני (בני ברק: מכון הרב מצליח, תשנ"ט).
ויטאל תשס"ו	חיים ויטאל, "ספר החזיונות": יומנו של ר' חיים ויטאל. מהדורת משה מ' פיירשטיין (ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשס"ו).
חבשוש תשע"ז	שרה חבשוש, השפעת האר"י על הקדיש במנהג הספרדי, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשע"ז).
חדאד תש"ס	יששכר חדאד, ספר יהודה יעלה (ירושלים: י' חדאד, תש"ס).
חדאד תשל"ז	בעז חדאד, ספר ג'רבה יהודית (ירושלים: ללא הוצאה, תשל"ז).
חלמיש תש"ס	משה חלמיש, הקבלה: בתפילה בהלכה ובמנהג (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תש"ס).
חלמיש תשס"א	---, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה ה"ט": סקירה היסטורית ותרבותית (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשס"א).
טובי וטובי תש"ס	יוסף טובי וצביה טובי, הספרות הערבית-היהודית בתוניסיה (1850–1950) (תל אביב: אורות יהדות המגרב, תש"ס).
לאו 2009	בנימין לאו, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף (תל אביב: משכל, 2009).
מאזוז תשל"ט	יהונתן מאזוז, יהדות אי ג'רבה (צפת: מאור הגליל, תשל"ט).
מאמו 2020	שי מאמו, משנתו ההלכתית של הרב משה כלפון הכהן מג'רבה כפי שהיא משתקפת בחיבוריו ההלכתיים "ברית כהונה" ו"שו"ת שואל ונשאל", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (פוטסדם: אוניברסיטת פוטסדם, 2020).

- מונדני תשס"ה שמואל מונדני, הרב יוסף חיים ומשנתו ההלכתית כפי שהיא משתקפת ב"בן איש חי", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשס"ה).
- מסינג תש"ן יהודה מסינג, החינוך היהודי בג'רבה בעידן של תמורות 1881–1956, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך (ירושלים: האוניברסיטה העברית, תש"ן).
- נגר תשס"ח רבקה נגר, ההנהגה הדתית בג'רבה ויחסה לתמורות הזמן (1914–1945), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשס"ח).
- סלושץ תרפ"ד נחום סלושץ, הכהנים אשר בג'רבה (ירושלים: דפוס ק"י סילמן, תרפ"ד).
- סלושץ תשי"ח ---, האי פליא (האי ג'רבה) (תל אביב: דביר, תשי"ח).
- פינקרפלד תשט"ז יעקב פינקרפלד, "בית הכנסת 'הגריבה' באי ג'רבה", ארץ-ישראל: מחקרים בידעית הארץ ועתיקותיה ד (תשט"ז), עמ' 222–226.
- פינקרפלד תשל"ד ---, בתי הכנסת באפריקה הצפונית: תוניסיה, אלג'יריה, מארוקו (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ד).
- פלאי תשע"ד חגי פלאי, קבלת האר"י: היבטים הלכתיים ומטא-הלכתיים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ד).
- קדוש תשס"ד מאיר קדוש, הפסיקה הקבלית בספרות השו"ת מהמאה ה-13 ועד ראשית המאה ה-17, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ד).
- רגב תשפ"ד שאול רגב, עיונים בספרות המוסר של ר' שלום הכהן מג'רבה, בתוך אפרים חזן וחיים סעדון (עורכים), תרשיש ב: מחקרים נוספים ביהדות תוניסיה ומורשתה (רמת גן: אדרא, תשפ"ד).
- שוראקי 1975 נתן אנדרה שוראקי, קורות היהודים בצפון-אפריקה (תל אביב: עם עובד, 1975).
- שלום ת"ש גרשם שלום, "ישראל סרוג – תלמיד האר"י?", ציון ה (ת"ש), עמ' 214–243.
- שלום תשכ"ז ---, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, כך א (תל אביב: עם עובד, תשכ"ז).
- שלום 2016 ---, "יצחק לוריא והאסכולה הלוריאנית", בתוך זרמים ראשיים במיסטיקה היהודית, תרגום סדריק כהן סקלי. בעריכת דב אלבוים (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2016), עמ' 261–300.